

ROZWÓJ PRZEMYSŁU PAPIERNICZEGO W KRÓLESTWIE POLSKIM W LATACH 1870–1914

W niniejszym artykule podjęte zostały kwestie związane z rozwojem przemysłu papierniczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1914. Jednak nie skoncentrowano się w nim tylko na rozwoju wielkoprzemysłowych fabryk papieru czy celulozy, ale również na niewielkich zakładach produkujących wyroby papiernicze. Do branżowego ujęcia przemysłu papierniczego przyjęte zostało kryterium Wiesława Pusia. W polskiej historiografii Wiesław Puś jako pierwszy przedstawił branżowe ujęcie przemysłu Królestwa Polskiego i ustalił globalną wielkość zaangażowanego kapitału krajowego i zagranicznego¹.

Przemysł papierniczy dzielił się na kilka działów. Zaliczały się do niego nie tylko wielkoprzemysłowe papiernie, wytwarzające różne gatunki papieru, fabryki celulozy, ale również zakłady produkujące wyroby z papieru (opakowania, szpule, gilzy do papierosów, zeszyty, albumy i fotografie, introligatornie)².

W Królestwie Polskim rozwój papiernictwa następował od lat trzydziestych XIX stulecia. Jednak w stosunku do Europy Zachodniej branża w Królestwie – jak słusznie stwierdził M. Szymczyk – była zacofana technologicznie. W Europie Zachodniej papiernictwo rozwijało się wraz z rozwojem całej gospodarki, gdyż papier zaczął być używany na szeroką skalę w przemyśle. Było to związane z zastosowaniem papieru jako opakowania do wytwarzanych w większości zakładów towarów. Szerokie zastosowanie papieru do celów przemysłowych na zachodzie Europy spowodowało rozwój szkolnictwa technicznego, które wypuszczało na rynek specjalistów od papiernictwa. W Królestwie droga rozwoju przemysłu papierniczego poszła w innym kierunku. Papier był produkowany głównie na potrzeby urzędów. Wiązało się to ze stagnacją gospodarczą, jaka nastąpiła w Królestwie po upadku powstania listopadowego. Miała ona fundamentalny wpływ na rozwój branż, które były potencjalnymi odbiorcami papieru na opakowania. Nadto bardzo negatywnie na rozwój papiernictwa w Królestwie wpłynął brak surowca, z którego wytwarzano papier. Związane było to z nieodpowiednim poziomem rozwoju przemysłu włókienniczego, jak

1 W. Puś, *Rola kapitału zagranicznego i krajowego w przemyśle* [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie od 1870 do 1918 roku*, pod red. B. Baranowskiego, B. Bartysia, T. Sobczaka, t. VI, Wrocław i in. 1979; W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*, Łódź 1997.

2 *Ibidem*, s. 162.

również z niewielką zamożnością społeczeństwa, które nie dostarczało przemysłowi szmat do produkcji papieru. Właśnie te czynniki gospodarcze stymulowały rozwój tylko zakładów produkujących drogi papier, głównie do urzędów, drukarni itp.³

W rezultacie przez długie lata w Królestwie utrzymywały się jeszcze młyny papiernicze, w których stosowano ręczną technologię produkcji. W 1858 r. spośród 37 funkcjonujących papierni 33 to czerpalnie, których produkcja sięgała 20%. Pozostałe 80% produkcji było wytwarzane w czterech zmechanizowanych papierniach, które funkcjonowały na obszarze Królestwa Polskiego: Soczewka, Pilica, Hamernia i Jeziorna. W 1858 r. najwięcej zakładów z branży papierniczej znajdowało się w guberniach radomskiej i warszawskiej. Odpowiednio było to 15 i 16 zakładów⁴. W guberni radomskiej były usytuowane najbardziej zacofane zakłady. Do lat siedemdziesiątych XIX w. największe zakłady z branży papierniczej rozwijały się prawie wyłącznie w guberni warszawskiej. W 1867 r. 3 papiernie zatrudniały 588 robotników, a wartość produkcji wyniosła 364.300 rubli, a rok później przy zatrudnieniu 590 robotników – 331.996 rubli⁵. W 1870 r. zatrudnienie wyniosło 595 robotników, a produkcja osiągnęła wartość 345.500 rubli⁶. W dwa lata później produkcja osiągnęła już wartość 2.000.000 rubli⁷.

Na dynamiczny rozwój przemysłu papierniczego w Królestwie Polskim wpływ miała rozbudowa dużych zmechanizowanych przedsiębiorstw. Większość największych zakładów w branży papierniczej została uruchomiona przed 1870 rokiem. Pierwsze papiernie stosujące maszynową technikę produkcji powstały w pierwszej połowie XIX wieku. Papiernia w Jeziornie była pierwszą papiernią stosującą maszynową technikę produkcji w Królestwie. Funkcjonowała od 1776 roku. W 1804 r. zakład spłonął. W tym czasie należał do Jana Thiessa. Dopiero w 1811 r. przystąpiono do odbudowy zakładu, a w rok później, w 1812 r., papiernia uzyskała prawo wyrobu papieru „pod stempel”⁸.

Przed wybuchem powstania listopadowego papiernia w Jeziornie przeszła na własność Banku Polskiego. Bank, ze względu na ogromną rolę, jaką pełnił w latach trzydziestych XIX w., dążył do rozwoju wielu branż. Oprócz podjętych prób stymulowania rozwoju branż przemysłu ciężkiego, będących kołem zamachowym dla całej gospodarki, Bank chciał rozwinąć produkcję papieru. W 1834 r. zainstalowano

³ M. Szymczyk, *Polski przemysł papierniczy 1945–1989*, Duszniki Zdrój 2007, s. 48.

⁴ W. Budka, *Papiernie w Królestwie Polskim w 1858*, „Przegląd Papierniczy” [dalej: PP] 1948, nr 5, s. 97-98; M. Szymczyk, *Polski przemysł papierniczy...* [3], s. 48.

⁵ *Statystyka fabryk, zakładów przemysłowych i rzemiosł w gubernji Warszawskiej (oprócz miasta Warszawy), za lata 1867 i 1868 (podług źródeł urzędowych)*, „Ekonomista” V (1869), nr 10, t. II, s. 184.

⁶ *Statystyka fabryk, zakładów przemysłowych i rzemiosł w gubernji Warszawskiej (oprócz miasta Warszawy), za 1870 (podług źródeł urzędowych)*, „Ekonomista” VI (1871), nr 9, t. II, s. 455.

⁷ *Produkcja przemysłowa Królestwa Polskiego podług danych zaczerpniętych ze źródeł urzędowych*, „Ekonomista” VII (1872), nr 7, t. II, s. 519.

⁸ R. Perliński, *Fabryka papieru w Jeziornie*, PP 1960, nr 5, s. 139; J. Siniarska-Czaplicka, *Nowy przyczynek do dziejów papierni w Jeziornie*, PP 1960, nr 11, s. 349-350.

w zakładzie w Jeziornie pierwszą maszynę papierniczą w Królestwie. Podobnie jak większość inicjatyw podjętych w tym czasie przez Bank, i ta zakończyła się fiaskiem i dopiero w cztery lata później uruchomiono tam maszynę, dzięki której produkcja papieru mogła być realizowana. Bank, rezygnując już z inicjatyw państwo-prywatnych, zdecydował o rozwoju kolejnego zakładu z branży papierniczej – „Soczewki”, ulokowanego nad rzeką Skawiną w powiecie gostyńskim, udzielając kredytu bankierowi warszawskiemu – Janowi Epsteinowi, zajmującemu się komiśową sprzedażą produkcji z Jeziornej. Nowy właściciel w 1842 r. przejął czerpalnię papieru i uruchomił w niej maszynową produkcję (1844), przekształcając zakład w nowoczesną papiernię⁹.

Zakład „Soczewka” zajął znaczącą pozycję na rynku Królestwa Polskiego. Jego produkcja nastawiona była na wyrób papieru lepszej jakości, m.in. kancelaryjnego, kopertowego, okładkowego itp. Taki towar nie mógł znaleźć zbytu w Królestwie, dlatego większa część produkcji była wysyłana do Rosji. W 1855 r. wartość produkcji wynosiła 174.744 rubli 73 kop., a w 1868 r. 245.000 rubli¹⁰.

W tym czasie produkcja papieru w Jeziornie pod Warszawą, należącej od 1835 r. do Banku Polskiego, była na dużo niższym poziomie. W fabryce tej wcześniej nawet niż w „Soczewce” zastosowano produkcję maszynową, gdyż w 1838 r. uruchomiono maszynę zakupioną w firmie Bryan Donkin Co. z Londynu¹¹. Jednak do lat pięćdziesiątych branża papiernicza w Królestwie ograniczała się do kilku zakładów.

Warunki sprzyjające rozwojowi papieru zaistniały w latach pięćdziesiątych. Wpłynęło na to kilka czynników. Zlikwidowanie granicy celnej w 1851 r. pomiędzy Królestwem a Cesarstwem spowodowało, iż zakłady wyrabiające papier lepszego gatunku mogły swoją produkcję lokować na chłonnym rynku rosyjskim. Na rozszerzenie rynku wewnętrznego pozytywnie wpłynęła wojna krymska (1853–1856), która stała się stymulatorem rozwoju wielu branż w Królestwie, w tym i papierniczej. Zdecydowany wpływ na rozwój branży papierniczej miało połączenie kolejowe Warszawskiego Okręgu Przemysłowego [dalej: WOP] z Zagłębiem Dąbrowskim. Ośrodki te zostały połączone w 1859 r. poprzez budowę odnogi Ząbkowice – Szopienice – Katowice do funkcjonującej już linii warszawsko-wiedeńskiej. Jej budowa spowodowała rozwój przemysłu na obszarze WOP-u, w którym nastąpiła gwałtowna mechanizacja produkcji poprzez upowszechnienie maszyn parowych, a w południowo-zachodniej części Królestwa – tworzenie się zrębów Sosnowiecko-Częstochowskiego Okręgu Przemysłowego [dalej: S-COP]. Właśnie bliskość granicy z Prusami, budowa w 1848 r. linii warszawsko-wiedeńskiej, dostępność węgla kamiennego z kopalni usytuowanych w Zagłębiu Dąbrowskim, które wycho-

⁹ J. Siniarska-Czaplicka, *Kronika papieru w Jeziornie 1760–1960*, Jeziorna 1961, s. 16-25; M. Szymczyk, *Polski przemysł papierniczy...* [3], s. 49.

¹⁰ *Statystyka fabryk, zakładów przemysłowych i rzemiosł w gubernji Warszawskiej (oprócz miasta Warszawy), za lata 1867 i 1868...* [5], s. 186.

¹¹ M. Szymczyk, *Przyczynek do dziejów przemysłu papierniczego w Królestwie Kongresowym*, PP 2005, nr 12, s. 762.

dziło z kryzysu lat czterdziestych, i perspektywa rozwoju ośrodka przemysłowego, S-COP-u, spowodowały budowę w tamtym rejonie zakładów z różnych branż, w tym i papierniczej¹².

W 1851 r. uruchomiono zakład papierniczy w miejscowości Wierbka koło Pili-cy (powiat olkuski, gubernia kielecka). Należał on do Christiana Augusta Moesa. Fabryka była sukcesywnie rozbudowywana i zyskała znaczącą pozycję na rynku. Skoncentrowano się w niej na produkcji papieru kancelaryjnego, listowego, kopertowego, gazetowego, drukowanego i tapetowego. W 1884 r. dobudowano następny zakład w Sławniowie. W połowie lat osiemdziesiątych XIX w. zakłady C.A. Moesa razem z Tow. Akc. „Soczewka”, które przekształciło się w tym czasie w spółkę akcyjną, dominowały w produkcji papieru na rynku Królestwa Polskiego. Od końca pierwszej dekady XX w. przedsiębiorstwo C.A. Moesa poddane zostało gruntownej modernizacji i w 1913 r. zatrudniało ponad 900 pracowników. Jednak modernizacja i rozbudowa większych piarni spowodowała, iż firma nie była w stanie utrzymać tak znaczącej pozycji, jaką zajmowała w połowie lat osiemdziesiątych¹³.

W 1867 r. została uruchomiona piarnia w Częstochowie. Jej właścicielami byli Karol Ginsberg i Ludwik Kohn. Zakład początkowo produkował tylko papier pakowy, listowy, kopertowy, gazetowy, drukowany i tapetowy. Dynamicznie się jednak rozwijał i w 1885 r. pod względem zatrudnienia zajmował trzecie miejsce w Królestwie po Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru i Tow. Akc. Fabryki Papieru „Soczewka”. Fabryka była sukcesywnie modernizowana, w 1895 r. została wyposażona w stację centralną (w generatory na prąd stały).

Dynamiczny rozwój S-COP-u, łatwy dostęp do węgla kamiennego oraz budowa linii iwangrodzko-dąbrowskiej, która połączyła ośrodek z innymi uprzemysłowanymi rejonami Królestwa oraz Cesarstwa, spowodowały uruchomienie kolejnych zakładów w południowo-zachodniej części Królestwa.

W 1878 r. w Częstochowie powstał niewielki zakład wyrabiający papiery ozdobne. Jego właścicielami byli L. Kohn i H. Markusfeld. Zakład nie rozwinął szerszej działalności, gdyż po roku funkcjonowania spłonął. W 1880 r. H. Markusfeld uruchomił fabrykę kolorowego papieru i obić. Specjalizowała się ona w produkcji wysokiej jakości papierów. Fabryka była sukcesywnie modernizowa-

¹² R. Kowalczyk, *Przemiany własnościowe i kapitałowe w górnictwie węgla kamiennego i brunatnego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1796–1877*, „Rocznik Łódzki” 2000, t. XLVIII, s. 50.

¹³ D. Bociarski, *Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1873, t. II, s. 31; *Wystawa przemysłowo-rolnicza w Warszawie w 1885 roku*, PT XII (1886), nr 8, t. XXIII, s. 58; *Materiały do wyrobu papieru*, PT XXXVI (1910), nr 5, t. XLVIII, s. 57; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, oprac. L. Jeziorański [dalej: KAPFPK], Warszawa 1907, nr 3307; *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, oprac. A.R. Sroka [dalej: PHPK], Warszawa 1914, nr 1029; J. Siniarska-Czaplicka, *Działalność produkcyjna piarni w Jeziornie w latach 1760–1939 [w:] Studia i Materiały do Dziejów Piaseczna i powiatu Piaseczyńskiego*, Piaseczno 1973, s. 297; O. Wyszomirska, *Przemysł i klasa robotnicza ziemi radomsko-kieleckiej 1870–1914*, Warszawa 1970, s. 47, 61, 65; W. Puś, *Rozwój przemysłu...* [1], s. 163; M. Szyczyk, *Przyczynek do dziejów przemysłu papierniczego...* [11], s. 762.

na, dzięki czemu zwiększała się wielkość produkcji i wzbogacany był oferowany asortyment. W 1904 r. zakład przekształcono w spółkę pn. Tow. Częstochowskiej Fabryki Papierów Kolorowych i Tapet. Spółka rozpoczęła działalność 27 sierpnia 1904 roku. W zakładzie zatrudnionych było 280 robotników.

W 1881 r. w Sosnowcu Paweł Lamprecht uruchomił fabrykę papieru. Produkowano w niej papiery pakowe, tekturę do krycia dachów, gilzy do nawijania przędzy. Zatrudnionych było w niej 100 robotników, a poziom zainstalowanych mocy wynosił 200 KM¹⁴.

Na początku lat sześćdziesiątych XX w. rozpoczęto również budowę papierni w Pabianicach. Inwestycje w branżę papierniczą rozpoczął Leonard Fessler, jeden z pierwszych pabianickich fabrykantów. Do 1862 r. był właścicielem przedsiębiorstwa z branży włókienniczej, w którym zatrudnionych było 80 robotników. Zdecydował się jednak sprzedać je B. Kruschemu. Środki ze sprzedaży posłużyły L. Fesslerowi do budowy własnej papierni. O inwestycji w branżę papierniczą zdecydował brak tego typu zakładu w Pabianicach, bliskość dynamicznie rozwijającego się przemysłu w Łodzi i przewidywana budowa linii kolejowej fabryczno-łódzkiej, o którą od wielu lat walczyło grono łódzkich przemysłowców. Według oficjalnych danych przedsiębiorstwo zaczęło funkcjonować od 1865 roku. Początkowo w zakładzie produkowano wyłącznie tekturę na potrzeby miejscowego przemysłu włókienniczego. L. Fessler nie wykorzystał jednak możliwości swojego zakładu, jego doskonałego położenia. Zajęty interesami prowadzonymi w Łodzi utrzymywał zatrudnienie na niewielkim poziomie i nie inwestował w park maszynowy.

Sytuacja papierni uległa poprawie dopiero po 1870 r., kiedy wydzierżawił ją Robert Saenger, który w cztery lata później wykupił zakład na własność¹⁵. R. Saenger doskonale wykorzystał warunki rozwoju papierni w Pabianicach. Przede wszystkim nastawił się na produkcję opakowań dla wysokogatunkowych wyrobów przemysłu włókienniczego. Zainwestował w nowe maszyny i zwiększył produkcję. Bliskość Łodzi gwarantowała dostęp do dużej ilości surowca do produkcji kartonów. Pochodził on w tym czasie z odpadów z fabryk włókienniczych i z ogromnej ilości zużytych szmat, które dostarczało rozrastające się skupisko ludności. Papiernia w Pabianicach sukcesywnie rozbudowywała swój park maszynowy. Zainstalowana została w niej stacja centralna, początkowo z generatorami na prąd stały.

W 1894 r. papiernia spłonęła, jednak okazało się to bardzo korzystne dla rozwoju przedsiębiorstwa. Ze środków uzyskanych od towarzystwa ubezpieczeniowego

¹⁴ *Wystawa przemysłowo-rolnicza w Warszawie w 1885 r...* [13], s. 58; *Statystyka elektrowni fabrycznych w Królestwie Polskim*, PT XL (1914), nr 48-49, t. LII, s. 499; KAPFPK za 1907 [13], nr 3299; F. Sobalski, *Dzieje częstochowskiej papierni (do roku 1914)*, PP 1969, s. 131; tenże, *Przemysł papierniczy w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, PP 1968, nr 11, s. 406; W. Puś, *Rozwój przemysłu...* [1], s. 164; M. Szymczyk, *Przyczynek do dziejów przemysłu papierniczego...* [11], s. 762; R. Kaczmarek, Z. Studencki, *Lamprechtowie z Sosnowca*, Sosnowiec 2005, s. 36-38; M. Szymczyk, *Polski przemysł papierniczy...* [3], s. 50.

¹⁵ J. Siniarska-Czaplicka, *Z dziejów papierni w Pabianicach*, PP 1959, nr 6, s. 179-180.

i własnych przystąpiono do kompleksowej odbudowy zakładu. Nowoczesny park maszynowy, nowa stacja centralna – wszystko to gwarantowało wysoką wydajność i duże zyski. W 1898 r. przedsiębiorstwo przyjęło formę akcyjną i zaczęło funkcjonować jako Tow. Akc. Pabianickiej Fabryki Papieru Robert Saenger.

W 1907 r. nastąpiła kolejna fala modernizacji, która pozwoliła skutecznie wzbogacić asortyment produkcji, a poziom mocy zainstalowanych w zakładzie osiągnął pułap 800 KM. W 1908 r. rozpoczęto produkcję dobrych jakościowo papierów. Słusznie stwierdził więc Kazimierz Badziak, iż przedsiębiorstwo przeszło do kategorii firm o wysokiej jakości wyrobów¹⁶. Jednocześnie nie zrezygnowano z produkcji dotychczasowego asortymentu. Przed wybuchem I wojny światowej firma przystąpiła do rozbudowy potencjału produkcyjnego zakładu. Jednocześnie próbowała wygenerować dodatkowe środki finansowe poprzez wypuszczenie obligacji, co miało służyć pierwszej próbie konsolidacji słabszych przedsiębiorstw z branży papierniczej wokół firmy z Pabianic. W 1913 r. zakład miał 2800 zainstalowanych KM i zatrudniał 400 pracowników¹⁷.

Największym przedsiębiorstwem z branży papierniczej była papiernia w Mirkowie. Została nabyta w 1871 r. od Banascha przez Leopolda Kronenberga i S. Natansona. Do 1871 r. papiernia w Mirkowie produkowała wyłącznie papier czerpany¹⁸. Inwestycje poczynione przez Kronenberga i Natansona pozwoliły na rozbudowanie przedsiębiorstwa, które rozpoczęło produkcję kilku gatunków papieru: listowego, kancelaryjnego, rysunkowego oraz bibułki do papierosów. Jednak na rozwój fabryki Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru (od 1874 r.) negatywnie wpływało jej położenie. Znajdowała się ona w Mirkowie koło Wieruszowa w powiecie wieluńskim tuż przy granicy z Cesarstwem Niemieckim i nie miała bezpośredniego połączenia kolejowego. Podrażało to zdecydowanie koszty transportu i negatywnie wpływało na szanse rozwoju przedsiębiorstwa. Ze względów strategicznych niemożliwe było uzyskanie zgody na budowę nitki kolejowej, która połączyłaby zakład z głównymi ciągami komunikacyjnymi. Zdecydowano się więc na zakup najstarszej fabryki w Królestwie, o ugruntowanej pozycji – papierni w Jeziornie. Jej zakup był możliwy, gdyż papiernia od kilkunastu lat nie była modernizowana i zdecydowanie podupadła. Od 1870 r. przedsiębiorstwo znajdowało się w rękach Karola i Joanny Roesslerów, którzy prowadzili firmę bez unowocześniania jej parku maszynowego. W rezultacie papiernia nie wytrzymała kon-

¹⁶ K. Badziak, *Dzieje Pabianickiej Fabryki Papieru do I wojny światowej*, PP 1974, nr 10, s. 287.

¹⁷ *Statystyka elektrowni fabrycznych...* [14], s. 499; KAPFPK za 1907 [13], nr 3307; PHPK za 1914 r. [13], nr 10022; W. Puś, *Rozwój przemysłu...* [1], s. 164; tenże, *Przemysł Pabianic w latach 1865–1914* [w:] *Pabianiciana*, t. I, Pabianice 1992, s. 82.

¹⁸ W literaturze dominują jednak informacje, że papiernia w Mirkowie została unowocześniona znacznie wcześniej – w połowie lat sześćdziesiątych. Stała się ówczesnie największym producentem papieru w Królestwie, wytwarzającym szeroką paletę różnych gatunków papieru, m.in. kilka gatunków papieru listowego, kancelaryjnego, rysunkowego, bibułki do papierosów itp. Zob. M. Szymczyk, *Polski przemysł papierniczy...* [3], s. 49.

kurencji nowocześniejszych firm tej branży, m.in. zakładów „Soczewka” i C.A. Moesa pod Pilicą¹⁹.

Tow. Akc. Mirkowskiej Fabryki Papieru zakupiło ją w 1887 roku. Po zakupie fabryki w Jeziornie przeniesiono do niej cały park maszynowy, włącznie ze wszystkimi fachowcami i ich rodzinami. Według J. Siniarskiej-Czaplickiej operacja ta trwała do 1894 roku. Natomiast E. Pustoła-Kozłowska i E. Wartalska datują jej zakończenie na 1888 rok. Fabryka przyjęła nazwę Mirkowska Fabryka Papieru w Jeziornie. Dopiero od tego momentu datuje się dynamiczny rozwój tej najstarszej papierni²⁰.

Nowi właściciele rozpoczęli rozbudowę zakładu w Jeziornie, koncentrując się głównie na produkcji szlachetnych gatunków papieru, które eksportowano na rynek rosyjski. Zmienił to dopiero pożar z 1900 roku. Mirkowska Fabryka Papieru w Jeziornie (kapitał zakładowy 1.000.000 rubli) poniosła straty rzędu 22.108 rubli. Odbudowę infrastruktury fabrycznej i parku maszynowego zrealizowały firmy H. Fülnera z Warmbrunn na Śląsku (Cieplice), Józefa John’a z Łodzi i Tow. Fabryki Maszyn, Odlewni i Kotlarni August Repphan. Fabryka rozpoczęła produkcję różnych rodzajów papieru, od czerpanych dokumentowych (zastawne, czekie, akcje), poprzez listowe, kancelaryjne, rysunkowe, kopertowe, bibułki listowe, papierosowe, po papier gazetowy i drukowany.

Elektryfikacja zakładu w Jeziornie nastąpiła w 1901 roku. Fabryka została wyposażona w generatory na prąd stały. Urządzenia i maszyny do budowy stacji centralnej zostały zakupione od Tow. Siemens & Schuckert. Zakupiono również na rynku wtórnym maszyny i urządzenia austriackiego A.E.G. Union i Rosyjskiego Tow. Elektrycznego Schuckert & Co, pochodzące z upadłej papierni Nebego w Petersburgu. Dopiero w 1911 r. zakończono budowę centralnej stacji elektrycznej z generatorami na prąd stały i zmienny trójfazowy. Zainstalowano nowoczesne kotły i wodomierze, m.in. systemu Reinserta, które pozwoliły na dodatkowe oszczędności uzyskiwane na paliwie i wodzie. Do zakładu doprowadzono również bocznice kolejową, która zapewniła bezpośrednie połączenie z budynkami fabrycznymi. Była to bardzo ważna inwestycja, która przyczyniła się do znacznych oszczędności. W 1913 r. zatrudnionych było w zakładzie 1300 pracowników. Pomimo blisko 20% udziału w rynku Królestwa Polskiego fabryka w Jeziornie znaczną część produkcji wysyłała

¹⁹ D. Bociarski, *Rys statystyczny...* [13], s. 31; H. Radziszewski, *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim* [w:] *Nasze Sprawy*, t. II, Warszawa 1900, s. 508; KAPFPK za 1907 [13], nr 3290; PHPK za 1914 r. [13], nr 1006; E. Pustoła-Kozłowska, E. Wartalska, *Historia papierni w Jeziornie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” XXXIV (1986), nr 1, s. 75-76; J. Siniarska-Czaplicka, *Działalność produkcyjna papierni...* [13], s. 297-298; teje, *Kronika papierni...* [9], s. 58; teje, *Historia papierni w Jeziornie do 1939 r.*, PP 1958, nr 6, s. 189-190; W. Puś, *Rozwój przemysłu...* [1], s. 163.

²⁰ D. Bociarski, *Rys statystyczny...* [13], s. 31; *Wystawa przemysłowo-rolnicza w Warszawie w 1885 r...* [13], s. 58; E. Pustoła-Kozłowska, E. Wartalska, *Historia papierni w Jeziornie* [19], s. 76-77; J. Siniarska-Czaplicka, *Działalność produkcyjna papierni...* [13], s. 298; teje, *Kronika papierni...* [9], s. 58; teje, *Historia papierni...* [19], s. 189; W. Puś, *Rozwój przemysłu...* [1], s. 163.

do Cesarstwa Rosyjskiego i na Daleki Wschód. Tuż przed wybuchem I wojny światowej rozpoczęto dalszą modernizację zakładu zmierzającą do rozbudowy infrastruktury fabrycznej. Niestety, Rosjanie przed wycofaniem się z Królestwa w 1915 r. zniszczyli znaczną część infrastruktury fabrycznej Mirkowskiej Fabryki Papieru w Jeziornie²¹.

W końcu lat siedemdziesiątych XIX w. nastąpił prawdziwy boom w branży papierniczej. Koniunkturę zaczęła napędzać gospodarka, która pod wpływem przejścia Rosjan w 1877 r. do polityki protekcyjno-prohibicyjnej (tzw. złote cła) zaczęła się dynamicznie rozwijać²². Początkowo dla branży papierniczej szczególne znaczenie miał rozwój przemysłu włókienniczego, konfekcyjnego i handlu, co stymulowało popyt na wyroby z papieru: papier pakowy, tekturę, gilzy i szpule. Podobną rolę spełniał ruch na rynku wydawniczym i wzrost zapotrzebowania na książki i tytuły prasowe²³. Właśnie wtedy powstało najwięcej fabryk tektury.

W 1880 r. Leon Hassfeld założył firmę Natalin, która znajdowała się we wsi Maśłońskie (gubernia piotrkowska). Na początku XX w. w zakładzie Natalin pracowało 60 robotników, a zainstalowanych mocy było w niej 80 KM.

W 1884 r. założono kolejną fabrykę tektury. Jej właścicielem był Mottel Horowicz. Znajdowała się ona we wsi Rzeki koło Kłomnic (gubernia piotrkowska). Na początku XX w. zatrudnionych było w niej 40 robotników, a zainstalowane moce miały 120 KM.

W 1886 r. powstała w Warszawie fabryka, której znaczną część produkcji stanowiła tektura introligatorska. Należała do Bronisława Łackiego. W 1906 r. zatrudniała 102 robotników, a poziom zainstalowanych mocy osiągnął 100 KM²⁴.

Jednak dopiero boom lat dziewięćdziesiątych XIX w. i gwałtowne poszerzenie rynku wewnętrznego wywołało skokowy wzrost popytu na artykuły wytwarzane przez branżę papierniczą. Wiązało się to m.in. z produkcją opakowań dla nowych branż przemysłu (m.in. rolno-spożywczego: fabryk cukierków, makaronów, papierosów itp.) i z upowszechnieniem nowych technologii (m.in. fotografii). W rezultacie zaczęły powstawać kolejne zakłady z branży papierniczej. Uruchamiano je jednak głównie przy ośrodkach przemysłowych, połączonych liniami kolejowymi, głównie

²¹ Z. Słóarski, *Z urzędzeń fabryk parowych*, PT XXVI (1900), nr 42, t. XXXVIII, s. 698-699; *Towarzystwo papierni „Mirków”*, PT XXVII (1901), nr 3, t. XXXIX, s. 37; *Papiernia Mirków*, PT XXVII (1901), nr 6, t. XXXIX, s. 53; B. Szapiro, *Towarzystwo Akcyjne Mirkowskiej Fabryki Papieru*, PT XXXI (1905), nr 4, t. XLIII, s. 56; *Elektryczność w Warszawie*, PT XXVIII (1902), nr 7, t. XL, s. 499; *Materiały do wyrobu papieru* [13], s. 57; A. Wierzbicki, *Wspomnienia i dokumenty (1877–1920)*, Warszawa 1957, s. 261; J. Siniarska-Czaplicka, *Działalność produkcyjna papierni...* [13], s. 298-299; tejeż, *Historia papierni...* [19], s. 190; E. Pustoła-Kozłowska, E. Wartalska, *Historia papierni w Jeziornie* [19], s. 77-83, 88; W. Puś, *Rozwój przemysłu...* [1], s. 163.

²² R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2007, nr 3-4, s. 319.

²³ W. Puś, *Rozwój przemysłu...* [1], s. 163; M. Szymczyk, *Przyczynek do dziejów przemysłu papierniczego...* [11], s. 762.

²⁴ KAPFPK za 1905 [13], nr 3082, 3083, 3077; KAPFPK za 1907 [13], nr 3289, 3395, 3296.

w guberni warszawskiej i piotrkowskiej. Najwięcej zakładów ulokowano w guberni warszawskiej, w tym w samej Warszawie. Nieco mniej w guberni piotrkowskiej, mimo iż na jej terytorium znajdowały się dwa ośrodki przemysłowe: Łódzki Okręg Przemysłowy [dalej: ŁOP] i rozwijający się S-COP. Jednak charakter tych zakładów był zdecydowanie inny. W Łodzi, podobnie jak w Warszawie, powstawały niewielkie zakłady produkujące głównie wyroby z papieru. Natomiast na obszarze S-COP-u powstawało mniej zakładów, ale charakteryzowały się one wyższym potencjałem produkcyjnym.

W latach 1878–1900 w Warszawie zostało uruchomionych 48 zakładów z branży papierniczej. Po 1901 r. dynamika była równie intensywna, chociaż charakteryzowała się większą fluktuacją wynikającą z kryzysów, które nawiedzały gospodarkę Królestwa. Niezwykle niszczący był kryzys przełomu wieków. Uderzył on w gospodarkę Królestwa z opóźnieniem, w 1901 r., i trwał do 1903 roku. Doprowadziło to do gwałtownych zmian w polityce gospodarczej Rosji, która wycofała się z subsydiowania wielu inicjatyw przemysłowych, będących inwestycjami kapitału zagranicznego. Nastąpił proces przyspieszenia procesów monopolizacyjnych. W wielu branżach upowszechniły się kartele o zasięgu krajowym. W przypadku najbardziej lukratywnych branż przemysłu ciężkiego powstawały porozumienia ogólnorosyjskie. W celu obrony cen wyznaczały one limity produkcji. Monopole, kontrolując podaż, hamowały nadprodukcję i spadek cen. Kosztem cen na rynku wewnętrznym lansowały eksport, stosując na szeroką skalę dumping. Wpływało to negatywnie na cały rynek. Monopole, dbając o interesy zrzeszonych członków, ograniczyły możliwości nabywcze na rynku. Chociaż branża papiernicza nie została zmonopolizowana, tak jak np. przemysł ciężki, cementowy, część rolno-spożywczego i inne, to jednak ogólna sytuacja w gospodarce negatywnie wpływała na jej kondycję²⁵. Dotyczyło to szczególnie niewielkich zakładów. Ożywienie w gospodarce Królestwa i Cesarstwa, wyraźne już pod koniec 1903 r., stymulowane przez branże, w których dominowały nowe technologie (m.in. chemiczny), zahamował jednak wybuch rewolucji 1905–1907, a następnie pierwszy monopolistyczny kryzys 1907 roku²⁶.

²⁵ Z. Pustuła, *Monopolii w metalurgicznej promyślności Carstwa Polskiego i ich uczestnictwo w Prodametie*, „Istoriczeskoje Zapiski” 1958, t. 62, s. 94-99; M. Radwan, *Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce*, Warszawa 1963, s. 171; J. Pazdura, *Starachowice – osiedla i zakłady do 1939 r.* [w:] *Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa*, t. XIII, pod red. J. Pazdura, A. Weckowej, Warszawa 1968, s. 126-127; R. Kowalczyk, *Rozwój niektórych branż przemysłu rolno-spożywczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1918*, „Zeszyty Wiejskie” 2007, z. XII, s. 94; tenże, *Rozwój branży przemysłu cementowego na ziemiach polskich w latach 1853–1914* [w:] *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, pod red. W. Pusia, t. III, Łódź 2005, s. 51.

²⁶ L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, t. II, Warszawa 1960, s. 389-401; M. Dobb, *Studia o rozwoju kapitalizmu*, Warszawa 1964, s. 302-318; W.A. Lewis, *Wzrost i wahania cykliczne 1870–1913*, Warszawa 1986, s. 286-296.

Dopiero gwałtowne przyspieszenie gospodarki Królestwa na początku drugiej dekady XX stulecia, stymulowane rosyjskimi inwestycjami, w znacznym stopniu za transferowany z Francji kapitał, spowodowało rozwój wielu branż. W branży papierniczej nastąpił dynamiczny wzrost liczby zakładów. Makroekonomiczna sytuacja gospodarcza pierwszej dekady XX stulecia oddziaływała w znaczącym stopniu na niewielkie zakłady z branży papierniczej. Były one bardzo czułe na wszelkie wahania koniunktury. Nie miały instrumentów pozwalających przetrzymać okres dekoniunktury, tak jak nowoczesne wielkoprzemysłowe papiernie, tym bardziej iż chłonność pogrążonej również w kryzysie gospodarki Cesarstwa była zdecydowanie ograniczona. W rezultacie w Warszawie na przełomie 1903 i 1904 r. funkcjonowały 63 zakłady z branży papierniczej, w 1906 r. niewiele więcej, gdyż 75, a w 1913 r. już 269²⁷.

Były to niewielkie zakłady produkujące wyroby z papieru, zatrudniające po kilku pracowników. Znaczna część miała charakter firm rodzinnych. Inna część z tych zakładów zaczynała jako warsztaty rzemieślnicze, które sukcesywnie zwiększały swój potencjał produkcyjny, zatrudniając kolejnych pracowników. Przykładowo w Warszawie w 1882 r. Ksawery Ber założył fabrykę pudełek tekturowych i gilz, w 1900 r. Stanisław Apelkowski – zakład produkujący ozdobne opakowania dla fabryk cukierków, bombonierek i perfumerii, J. Bochenek produkował papierowe ozdoby na choinkę (1888), S. Gerlitz – papier ozdobny i koperty (1879), I. Hirszowicz – plakaty (1892), Eichenblaff – pudełka apteczne i galanteryjne (1894), F. Czyżyk – koperty i karty wizytowe (1897), N.W. Ginzburg – szeroko rozumianą galanterię papierową (lampiony, confetti, serpentyny i zabawki dla dzieci – 1890), H. Onass – albumy do kart pocztowych (1890), Jan Filsński – etykiety dla szewców i krawców (1900), Józef Markowski – woskowane, parafinowane papiery, w tym dla architektów, inżynierów, kalki do rysunków itp. (1910), W. Skiba i A. Wyporek – papiery światłoczułe (1901), P. Labiedziński – papiery fotograficzne.

Niektóre zakłady, powstałe wcześniej, w tym czasie zostały rozbudowane, jak np. fabryka obić papierowych J. Franaszka (1829) czy ksiąg handlowych J. Leśniewskiego i Górskiego (1828), dawna W. Kreuscha. Dynamiczny rozwój tego typu zakładów nie wiązał się tylko z rozwojem gospodarki Królestwa i poszerzeniem rynku wewnętrznego, upowszechnieniem nowych technologii (fotografii), ale również z eksportem do Rosji. Na rynku Cesarstwa swoją produkcję lokowały nie tylko wielkoprzemysłowe papiernie, ale również niewielkie zakłady produkujące wyroby z papieru. Nawet małe firmy zatrudniające po kilku robotników nastawiały część swojej produkcji na Rosję, np. zakład Eichenblaffa wytwarzający pudełka apteczne i galanteryjne 10% produkcji wysyłał do Cesarstwa, zakład T. Gawina (pudełka tekturowe) również 10%, K.T. Piąskowskiego (pudełka i opakowania tekturowe) – 20%, Stanisława Rotheima (galanteria papierowa) – 25%, H. Onassa (albumy do kart pocztowych) – 50% czy S. Rząda (albumy) – 60%. Rynek rosyjski w znaczą-

²⁷ Obliczenia własne na podstawie: patrz źródło – tabele nr 1–2.

cym stopniu wpływał na rozwój całej branży papierniczej w Królestwie (nie tylko wielkoprzemysłowych papierni)²⁸.

Zakłady te były zacofane technologicznie, charakteryzowały się przerozaniem zatrudnienia, niewielką mocą zainstalowanych KM. W rezultacie w ujęciu branżowym ich potencjał produkcyjny był relatywnie mały. Na przełomie 1903 i 1904 r. w Warszawie było aż 53,85% zakładów na 58,98% wszystkich w guberni warszawskiej. Zatrudniano w nich 33,53% robotników na 78,53%. Poziom zainstalowanych KM wynosił zaledwie 6,26% na 85,98%. Wartość produkcji tych zakładów wynosiła 18,12% na 53,23%. Trend utrzymał się do wybuchu I wojny światowej, a nawet poziom zainstalowanych KM uległ wyraźnemu zmniejszeniu. Związane to było z modernizacją i rozbudową potencjału produkcyjnego wielkoprzemysłowych zakładów (papierni, fabryk celulozy) usytuowanych w guberni warszawskiej.

Analogiczna sytuacja występowała w Łodzi. Jednak niewielkich zakładów produkujących różnego rodzaju wyroby z papieru na obszarze ŁOP-u było zdecydowanie mniej niż w ośrodku warszawskim. Na przełomie 1903 i 1904 r. w Łodzi było 17,95% zakładów na 24,80% wszystkich w guberni piotrkowskiej. Zatrudniano w nich 10,25% robotników na 13,71%. Poziom zainstalowanych KM wynosił zaledwie 0,57% na 11,73%. Wartość produkcji tych zakładów wynosiła 6,25%, na 33,13%. Do 1913 r. sytuacja w Łodzi uległa jednak zmianie. Liczba zakładów znacząco spadła do 2,88%, co nie miało miejsca w przypadku Warszawy. Dokładnie pokazują to dane z tabeli nr 1.

Ze względu na dominującą w Łodzi branżę włókienniczą wiele zakładów produkujących wyroby z papieru kierowało swoją ofertę produkcyjną na miejscowy rynek. W rezultacie znaczna część zakładów w Łodzi wytwarzała szpule dla tkalni i przędzalni. Zakłady te, mimo kilku cyklicznych kryzysów, które nawiedziły gospodarki Królestwa oraz Cesarstwa od początku XX stulecia oraz gospodarczych skutków rewolucji 1905–1907, utrzymały się na rynku ze znaczącym poziomem produkcji do 1913 roku. Były to m.in. zakład Adolfa Emila i s-ki, K. Bigge'a, I. Künstlera, Leona Laskowskiego, Litmanowicza i s-ki, czy też znacznej wielkości fabryka L. Toepffera (w 1913 r. zatrudniała 180 robotników).

Natomiast niewielkie zakłady wytwarzające coraz szerszą paletę wyrobów z papieru w ośrodku sosnowiecko-częstochowskim należały do rzadkości. W stosunku do Łodzi, a zwłaszcza do Warszawy, na obszarze S-COP-u tego typu zakładów produkujących było niewiele. Generalnie w S-COP-ie zakłady z branży papierniczej charakteryzowały się wyższym potencjałem produkcji w stosunku do Łodzi i Warszawy.

²⁸ Dane za 1913 r. na podstawie PHPK za 1914 r. [13].

Udział ośrodka warszawskiego i łódzkiego na tle gub. warszawskiej i piotrkowskiej w produkcji papieru i wyrobów z papieru w latach 1903/4–1913

Rok	Gub. Warszawska				Warszawa				Gub. Piotrkowska				Łódź			
	L. z.	R.	KM	W. p.	L. z.	R.	KM	W. p.	L. z.	R.	KM	W. p.	L. z.	R.	KM	W. p.
1903/4	58,98	78,53	85,98	53,23	53,85	33,53	6,26	18,12	24,80	13,71	11,73	33,13	17,95	10,25	0,57	6,25
1906	57,35	57,81	46,14	56,32	52,45	34,04	3,14	17,89	27,97	23,91	36,35	30,13	13,99	8,11	1,20	5,92
1913	71,16	51,38	31,60	48,55	65,78	23,91	1,70	14,58	13,70	36,28	52,51	33,74	5,88	19,44	0,63	2,02

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Ukazitel diejstwujuščich w Imperii akcyoniernych przedprijatij*, oprac. B.A. Dmitriew-Mamonow, Petersburg 1903; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, oprac. L. Jeziorański, Warszawa 1905; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, oprac. L. Jeziorański, Warszawa 1907; *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, o prac. A.R. Sroka, Warszawa 1914; *Fabryczno-zawodskije predprijatia Rossijskoj Imperii*, oprac. D.P. Kandaurow, Piotrograd 1914.

Boom gospodarczy lat dziewięćdziesiątych XIX w. spowodował powstanie kolejnych papierni w Królestwie. Większość z nich została ulokowana na obszarze S-COP-u. Było to oczywiście związane z dynamicznym rozwojem tego ośrodka i doskonałymi warunkami transportu, gwarantującymi połączenia nie tylko z głównymi okręgami przemysłowymi Królestwa, ale również z Cesarstwem, gdzie wysyłano znaczącą część produkcji. W 1894 r. inwestorzy, Artur Steinhagen i Ludwik Wehr, rozpoczęli budowę papierni w Myszkowie. Papiernia Steinhagena, Wehra i S-ki rozpoczęła produkcję już we wrześniu 1895 roku. Początkowo została wyposażona w stację centralną, ale z generatorami na prąd stały. Do 1914 r. zwiększono jej potencjał produkcyjny dwukrotnie. Papiernia została wyposażona w nowe maszyny do produkcji papieru w 1902 i 1912 roku. Jednocześnie stację centralną fabryki doposażono w generatory na prąd zmienny²⁹.

W 1897 r. we wsi Klucze w guberni kieleckiej została uruchomiona fabryka „Klucze”, której właścicielem był znany z wielu inicjatyw gospodarczych Ludwik Mauve. Papiernia „Klucze” wraz z fabryką w Myszkowie były zakładami, w których wytwarzano papier do pisania i drukowania³⁰.

W 1894 r. została uruchomiona jedyna w Łodzi papiernia. Jej właścicielem był E. Pański, a budynki fabryczne znajdowały się na przy ul. Długiej 79. Produkowała papier pakowy, szary i kolorowy, oraz tekturę introligatorską i pakową. Zatrudniano w niej 60 robotników, a poziom zainstalowanych w zakładzie mocy wynosił 100 KM

²⁹ *Wystawa przemysłowo-rolnicza w Warszawie w 1885 r...* [13], s. 58; *Statystyka elektrowni fabrycznych...* [14], s. 499; W. Puś, *Rozwój przemysłu...* [1], s. 164; *100 lat Fabryki Papieru w Myszkowie*, PP 1994, nr 8, s. 333.

³⁰ M. Szymczyk, *Przyczynek do dziejów przemysłu papierniczego...* [11], s. 762.

W dwa lata później uruchomiona została w Grodzisku (gubernia warszawska) Grodziska Fabryka Tektur. Jej właścicielem był Antoni Horodliczka. Na początku XX w. zatrudniała 45 robotników. Do 1913 r. zwiększono w niej zatrudnienie do 50 robotników. Poziom zainstalowanych w zakładzie mocy wynosił 60 KM³¹.

Przykład papierni Tow. Akc. „Soczewka” pokazał, iż inwestorzy, lokując swoje fabryki w pobliżu doskonale połączonych ośrodków przemysłowych Królestwa, stwarzali szansę na ich rozwój. Brak połączeń komunikacyjnych, które czyniły transport tanim, doprowadził do upadku jednej z najstarszych papierni w Królestwie. Chociaż ulokowana była na obszarze guberni warszawskiej, to jednak z dala od głównych linii komunikacyjnych, bliżej guberni płockiej. Natomiast rosyjskie koła wojskowe zdawały sobie sprawę z tego, iż Królestwo stanie się terenem przyszłych walk. Dlatego też, realizując strategiczne założenia wobec Przywiślańskiego Kraju, nie udzielano żadnego pozwolenia na budowę linii kolejowej w guberni płockiej, jeśli linia taka nie miała strategicznego charakteru.

Władze rosyjskie nie wyraziły zgody nawet na budowę linii kolejowej, która miała połączyć gubernialny Płock z głównymi ośrodkami miejskimi. Fiaskiem zakończyła się więc koncepcja budowy kolei szerokotorowej (1524 mm) na trasie Nowogiegorgiewsk (Modlin) – Płońsk – Płock, która miała dochodzić w pobliże papierni Tow. Akc. „Soczewka”. Inicjatorzy jej budowy, Stefan Lubomirski i Kazimierz Olszewski, rekomendowali ją jako linię mającą charakter strategiczno-gospodarczy, jednak nic to nie dało, gdyż sprzeciw władz wojskowych nie pozwolił na jej budowę. Było to wynikiem rosyjskiej doktryny strategicznej, która ograniczała rozwój linii kolejowych na północ od Warszawy. Rosyjski sztab generalny pozwolił na inwestowanie na obszarze guberni płockiej jedynie w państwowe drogi bite i ewentualnie koleje wąskotorowe³².

W rezultacie zakład, który jeszcze pod koniec XIX stulecia zajmował znaczącą pozycję na rynku Królestwa Polskiego, został zlikwidowany. Jego udział w produkcji papierów listowych i kancelaryjnych wynosił wtedy 50%, brystolu – 15%, a papierów drukowanych – 10%. Większa część produkcji Tow. Akc. „Soczewka” była wysyłana do Rosji³³. Po upadku fabryki park maszynowy Tow. Akc. „Soczewka”

³¹ PHPK za 1914 r. [13], nr 10004; KAPFPK za 1907 [13], nr 3287; F. Sobalski, *Przemysł papierniczy w Królestwie Polskim...* [14], s. 406; M. Szymczyk, *Przyczynek do dziejów przemysłu papierniczego...* [11], s. 762; tenże, *Polski przemysł papierniczy...* [3], s. 50.

³² PT XXXVII (1911), nr 11, t. XLIX, s. 141; nr 28, s. 365; *Studia z dziejów kolei żelaznych w Królestwie Polskim (1840–1914)*, pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1970, s. 37; K. Jasiewicz, *Militarne i ekonomiczne aspekty w budowie i eksploatacji dróg żelaznych w Królestwie Polskim w latach 1835–1914*, „Studia Historyczne” (1980), z. 2 (89), t. XXIII, s. 546-550; A. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986, s. 267-268; R. Kowalczyk, *Rozwój sieci dróg kołowych w Królestwie Polskim w latach 1815–1918*, „Przegląd Nauk Historycznych” III (2004), nr 1 (5), s. 78-79.

³³ D. Bociarski, *Rys statystyczny...* [13], s. 31; *Wystawa przemysłowo-rolnicza w Warszawie w 1885 r....* [13], s. 58; *Materiały do wyrobu papieru* [13], s. 57; *Akc. Tow. „Soczewka”*, PT XXXVIII (1912), nr 12, t. L, s. 138; KAPFPK za 1907 [13], nr 3292; PHPK za 1914 r. [13], nr 10010; *Ukazitel*

został zakupiony przez Edwarda Jankowskiego z Rudy Malenieczkiej. Uruchomił on papiernię 5 grudnia 1912 r. w zaadaptowanych budynkach po zlikwidowanej walcowni Tow. Akc. Zakładów Żelaznych Bodzechów. Początkowo produkcja obejmowała tylko papier opatrunkowy i tapetowy. Rozbudowa tego zakładu została przezwana przez wybuch I wojny światowej³⁴.

Bardzo ważna dla sytuacji w Królestwie była kwestia dostępności surowca. W Europie Zachodniej już w XVIII w. zapoczątkowano produkcję papieru ze słomy. Czyziono również próby produkcji papieru z wielu naturalnych i nienaturalnych surowców, np. z mchu, chmielu, winnej latorośli, ostów, ziemniaków, szyszek jodłowych, a nawet gontów i azbestu. Kiedy jednak pochodzący z Saksonii Friedrich Gottlob Keller opracował metodę mechanicznego rozdrabniania drewna na substancję zwaną ścierem, która doskonale zastępowała dotychczas używane szmaty, zastosowano ją w praktyce w 1844 roku. W 1853 r. opracowano sodową metodę pozyskiwania masy celulozowej, a w 13 lat później dużo tańszą – siarczynową³⁵.

Dopiero w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. inwestorzy niemieccy – berlińscy kupcy Max i Izidor Cassirerowie, którzy byli współwłaścicielami celulozowni siarczynowej na Śląsku w Głuchołazach – podjęli decyzję o budowie nowego zakładu we Włocławku. Ich decyzja związana była z jednej strony z brakiem możliwości rozbudowy istniejącej już celulozowni w Głuchołazach, a z drugiej strony – z brakiem takiej fabryki na obszarze Królestwa, co dawało im pozycję monopolisty i gwarantowało wysokie zyski³⁶. Budowę fabryki rozpoczęto w kwietniu 1897 r., a cykl produkcyjny uruchomiono już 13 miesięcy później, w kwietniu 1899 roku. Fabryka zaczęła się dynamicznie rozwijać. W latach 1910–1912 wzrost produkcji w firmie Cassirera wyniósł 23,64%³⁷, osiągając wartość 1.599.000 pudów³⁸. W rezultacie fabryka znalazła się w grupie największych producentów celulozy w Europie Środkowowschodniej³⁹. Inwestycja Cassirera spowodowała rozwój

diejstwujuszczich w Imperii akcyoniernych priedpriyatij, oprac. B.A. Dmitriew-Mamonow, Petersburg 1903, s. 261-262; J. Siniarska-Czaplicka, *Działalność produkcyjna papierni...* [13], s. 296-297; W. Puś, *Rozwój przemysłu...* [1], s. 163.

³⁴ PT XXXVII (1911), nr 50, t. XLIX, s. 641; PHPK za 1914 r. [13], nr 10035.

³⁵ M. Szymczyk, *Śląskie papiernictwo w okresie industrializacji kapitalistycznej*, Duszniki Zdrój 2000, s. 54-80; tenże, *Dzieje głuchołaskiego ośrodka przemysłu papierniczego*, „Zaranie Śląskie” LX, nr 7-8, Katowice – Cieszyn 2003, s. 192; tenże, *Związki Ottona von Bismarcka z przemysłem papierniczym. Dzieje zakładów celulozowo-papierniczych w Kępicach*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” XLVIII (2003), nr 3-4, s. 115; tenże, *Zarys dziejów fabryki papieru i tektury w Gliwicach*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach” 2004, t. XIX, s. 169-170; tenże, *Zarys dziejów przemysłu papierniczego na Dolnym Śląsku w XIX i XX wieku*, „Roczniki Biblioteczne” XLIX (2005), s. 36.

³⁶ *Zakłady Celulozowo-Papiernicze im. J. Marchlewskiego 1899–1974*, Włocławek 1974, s. 7; M. Szymczyk, *100 lat Włocławka*, PP 1999, nr 12, s. 828; tenże, *Dzieje głuchołaskiego ośrodka przemysłu...* [35], s. 195-196.

³⁷ Obliczenia własne na podstawie: H. Karpiński, *Chemiczna przemiana drzewa. Przemysł papierniczy*, PT LIII (1915), nr 41-42, t. XLI, s. 398.

³⁸ Pud = 16,38 kg.

³⁹ M. Szymczyk, *100 lat Włocławka* [36], s. 828.

Włocławka. Przyciągnęła inwestorów z branży i w pierwszej dekadzie XX stulecia były w mieście trzy papiernie. Jedna z nich, przy ul. Toruńskiej 10, należąca do S. Altmana (uruchomiona w 1906 r.), została przejęta w 1909 r. przez konsolidującą wokół siebie mniejsze papiernie Tow. Akc. Pabianickiej Fabryki Papieru Robert Saenger⁴⁰.

Jednak fabryka celulozy Cassirera nie była w stanie zaspokoić wewnętrznego popytu na celulozę. Zyski z eksportu powodowały również, że znaczna część celulozy z Włocławka była eksportowana do Rosji. W 1913 r. było to 30% produkcji⁴¹.

Po 1900 r. powstało kilka niewielkich przedsiębiorstw produkujących celulozę i ścier. W 1902 r. w guberni łomżyńskiej założona została fabryka masy drzewnej. W 1910 r. w Częstochowie inwestor pochodzenia żydowskiego – Izaak Kapłan – zbudował zakład produkujący celulozę. Pomimo rozwoju tego typu przedsiębiorstw branża papiernicza w 75% uzależniona była od importu celulozy z Niemiec. Znaczącą pozycję w eksporcie celulozy do Królestwa Polskiego zajmowało Tow. Akc. Waldholf z Baden, z centralą w Mannheim. Produkcja celulozy niemal w 100% była uzależniona od importu masy drzewnej z Litwy, którą dostarczano spławnymi rzekami północno-wschodniej części Królestwa. Import drzewa z Litwy był dużo tańszy niż pozyskiwanie go na miejscu w Królestwie⁴². Ponadto branża funkcjonowała nadal w znacznym stopniu dzięki importowi szmat, głównie z Rosji, i sortowanych szmat bawełnianych z Niemiec⁴³.

Uruchomione w ostatnich dwóch dekadach XIX w. i na początku XX w. zakłady doprowadziły do dynamicznego rozwoju przemysłu papierniczego w Królestwie Polskim. Jednak wpływ na potencjał produkcyjny tej branży miała rozbudowa dużych przedsiębiorstw. Największa koncentracja w branży papierniczej wystąpiła w guberni piotrkowskiej (ŁOP i S-COP) i warszawskiej (WOP). Dokładnie obrazuje to tabela nr 2.

Jednocześnie coraz mniejszą rolę w strukturze branżowej przemysłu papierniczego w guberni warszawskiej i piotrkowskiej odgrywały niewielkie zakłady z Warszawy i Łodzi. Na przełomie 1903 i 1904 r. w ośrodkach tych było 71,80% zakładów, zatrudniano w nich 43,78% robotników, poziom zainstalowanych KM wynosił 6,83%, a wartość produkcji 24,37%. W 1913 r. proporcje te uległy zmianie. Przy utrzymującym się poziomie zakładów 71,66% i zatrudnienia 43,35% nastąpił wyraźny spadek zainstalowanych w nich KM do 2,33% i wartości produkcji do 16,60%

⁴⁰ F. Sobalski, *Przemysł papierniczy w Królestwie Polskim...* [14], s. 406; K. Badziak, *Dzieje Pabianickiej Fabryki Papieru...* [16], s. 287; M. Szymczyk, *100 lat Włocławka* [36], s. 828.

⁴¹ PHPK za 1914 r. [13], nr 10002.

⁴² M. Szymczyk, *100 lat Włocławka* [36], s. 828; R. Kowalczyk, *Rozwój komunikacji wodnych w Królestwie Polskim w latach 1815–1914* [w:] *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, pod red. W. Pusia, t. II, Łódź 2004, s. 186-188.

⁴³ H. Karpiński, *Chemiczna przemiana drzewa...* [37], s. 396-399; PT XXVII (1901), nr 9, t. XXXIX, s. 86; *Fabryka masy drzewnej*, PT XXVIII (1902), nr 7, t. XL, s. 80; *Materiały do wyrobu papieru* [13], s. 57; *Fabryka wyrobów celuloidowych*, PT XXXVI (1910), nr 19, t. XLVIII, s. 248.

(tabela nr 1). Powyższe dane świadczą o tym, iż w branży dominującą rolę zaczęły odgrywać wielkie papiernie, które dysponując kapitałami, modernizowały swój park maszynowy, zwiększając potencjał produkcyjny przy jednoczesnym wzroście wydajności pracy.

Tabela nr 2

Udział poszczególnych guberni w rozwoju przemysłu papierniczego w Królestwie Polskim w latach 1903/4–1913 (w %)

Gubernie	1903/1904				1906				1913			
	Liczba zakładów	Rob.	KM	Wart. prod.	Liczba zakładów	Rob.	KM	Wart. prod.	Liczba zakładów	Rob.	KM	Wart. prod.
Chełmska	–	–	–	–	–	–	–	–	1,96	0,46	0,09	0,74
Kaliska	0,78	0,08	0,05	0,02	0,70	0,06	0,01	0,01	0,22	0,06	0,01	0,09
Kielecka	3,51	1,42	1,61	12,81	4,19	13,46	16,72	12,71	2,93	9,15	11,77	12,75
Lubelska	–	–	–	–	–	–	–	–	4,64	0,75	0,41	1,70
Łomżyńska	2,54	0,67	0,14	0,09	2,10	0,51	0,05	0,03	1,22	0,41	0,10	0,52
Piotrkowska	24,80	13,71	11,73	33,13	27,97	23,91	36,35	30,13	13,70	36,28	52,51	33,74
Płocka	1,70	0,56	0,08	0,04	1,39	0,43	0,17	0,02	1,96	0,60	0,10	0,30
Radomska	5,13	2,35	0,19	0,46	2,10	1,74	0,37	0,55	1,72	0,81	3,39	1,50
Siedlecka	2,56	2,68	0,22	0,22	4,20	2,08	0,19	0,23	–	–	–	–
Suwalska	–	–	–	–	–	–	–	–	0,49	0,10	0,02	0,11
Warszawska	58,98	78,53	85,98	53,23	57,35	57,81	46,14	56,32	71,16	51,38	31,60	48,55

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Ukazitel diejstwujuszczich w Imperii akcyoniernych priedprijatij*, oprac. B.A. Dmitriew-Mamonow, Petersburg 1903; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, oprac. L. Jeziorański, Warszawa 1906; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, oprac. L. Jeziorański, Warszawa 1907; *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, oprac. A.R. Sroka, Warszawa 1914; *Fabryczno-zawodskije predprijata Rossijskoj Imperii*, oprac. D.P. Kandaurow, Pietrograd 1914.

Kryzysy, które dotknęły gospodarkę Królestwa od początku XX stulecia do wybuchu I wojny światowej i rewolucja 1905–1907 r., spowodowały, iż w branży papierniczej wartość produkcji zmieniała się skokowo. Po wyjściu z kryzysu przełomu wieków na przełomie 1903 i 1904 r. wartość produkcji w branży papierniczej osią-

gnęła poziom 12.372.700 rubli. Jednak wybuch rewolucji 1905 r. i destabilizacja gospodarki w całym Cesarstwie spowodowały spadek zarówno potencjału produkcyjnego w branży, jak i siły nabywczej społeczeństwa. W rezultacie w 1906 r. branża powróciła do stanu z przełomu 1903 i 1904 roku. Wartość produkcji wyniosła 12.856.400 rubli. Dopiero boom gospodarczy z początku drugiej dekady XX w. spowodował, iż w 1913 r. wartość produkcji w branży papierniczej osiągnęła poziom 19.390.300 rubli⁴⁴.

Teoretycznie branża papiernicza w Królestwie produkowała niemal wszystkie gatunki papieru, jednak większą część produkowanego asortymentu stanowiły papiery średnio- i wysokogatunkowe. Było to związane ze znaczeniem rynku rosyjskiego, gdzie lokowano znaczną część produkcji z Królestwa. Natomiast tani papier gazetowy w większości był importowany do Królestwa Polskiego z Rosji, a również z należącej do niej Finlandii. Wpływ na to miał fakt, iż produkcja tego rodzaju w Królestwie Polskim była niewielka i rozpoczęto ją na szeroką skalę dopiero tuż przed 1914 rokiem. W latach 1899–1901 Królestwo wyeksportowało do Rosji 739.000 pudów. W tym czasie import z Rosji wyniósł 1.140.000 pudów, a z Zachodu – 190.000 pudów. Trend ten utrzymał się do wybuchu I wojny światowej. W latach 1909–1911 Królestwo wyeksportowało do Rosji 1.221.000 pudów, natomiast import z Rosji wyniósł 1.898.000 pudów, a z Zachodu – 270.000 pudów⁴⁵.

DEVELOPMENT OF THE PAPER INDUSTRY IN THE POLISH KINGDOM BETWEEN 1870 AND 1914

Summary

The first paper mills using mechanical ways of paper production were established in the first half of nineteenth century. Most of the biggest facilities were put on steam before 1870. However those, that were using mechanical ways of paper production were established in the first half of nineteenth century. The main problem existing on the market was a limited demand for paper. As the result capacity increase of paper mills was not possible. A change came in 1850s. In 1851, a custom boarder between the Polish Kingdom and the Empire was opened, so in consequence absorptive Russian market was available for the Polish paper business. At the same time, widening of the internal market was observed, probably as the result of the Crimea war (1853–1856). Opening of the railway connection between the Warsaw Industrial District and Dąbrowskie Coalfield (the branch of Ząbkowice – Szopienice – Katowice in 1859) influenced market situation as well.

⁴⁴ Obliczenia własne na podstawie: patrz źródło – tabele nr 1–2.

⁴⁵ H. Karpiński, *Chemiczna przemiana drzewa...* [37], s. 397.

Higher demand for paper in the Polish Kingdom, gave the chance to start new investments within the paper industry. Paper mills were established in the Warsaw and Piotrków districts.

Soon the boom of 1890s, caused the dynamic development of the paper industry. The biggest number of paper mills was built in the Warsaw district, including Warsaw itself.

However paper mills in Warsaw, were not well developed technically. They employed too many people and did not possess too many HP. At the same time, modern paper mills were located outside Warsaw, although still in the Warsaw district.

Analogous situation was observed in the Piotrków district. In Łódź, paper mills were also small, not well developed technically and rather focused on the textile industry needs. So most of production covered spools for weaving and spinning mills. At the same time, modern paper mills were located in the Łódź Industrial District or in the dynamically developing Sosnowiec – Częstochowa Industrial District. Finally Piotrków and Warsaw districts – this is where, until 1913, the paper industry was concentrated.

After 1901, the dynamism of the paper industry development changed. It was still intensive, however not uniform; crisis and revolutions 1905–1907 brought turbulences. As the result, in 1903 and 1904, the production value of the paper industry reached the level of 12.372.700 rubels. In 1906, it reached almost the same level: 12.856.400 rubels. The boom at the beginning of the second decade ended, that the production value of the paper industry reached the level of 19.390.300 rubels.

*Translation
Maja Mejsner*

ENTWICKLUNG DER PAPIERINDUSTRIE IM KÖNIGREICH POLEN IN DEN JAHREN 1870–1914

Zusammenfassung

Die ersten Papierfabriken mit einer maschinellen Produktionsweise entstanden in der ersten Hälfte des 19. Jh. Die meisten der größten Papierbetriebe wurden schon vor 1870 in Betrieb genommen. Doch aufgrund der begrenzten Nachfrage auf den Binnenmarkt hatte die Papierbranche keine Aussichten auf eine Produktionssteigerung. Ein Wandel kam erst in den 50er Jahren. 1851 wurde die Zollgrenze zwischen dem Königreich und dem Russischen Kaiserreich abgeschafft, was zur Folge hatte, dass sich der Papierverarbeitungsbranche der aufnahmebereite russische Markt eröffnete. Gleichzeitig kam es aber zu einer Ausweitung des Innenmarktes, was teilweise auf den Krimkrieg (1853–1856) zurückzuführen war. Beigetragen hier hat ebenfalls die Eröffnung der Eisenbahnverbindung zwischen dem Warschauer Industriegebiet

und dem Dombrowaer Kohlenbecken (Zweigbahn Żąbkowice – Szopienice – Katowice) im Jahre 1859.

Die erhöhte Papiernachfrage in dem Königreich führte zu neuen Investitionen in der Papierverarbeitungsbranche. Dies geschah in erster Linie in dem Warschauer und Petrikauer Gouvernement.

Doch erst die Hochkonjunktur der 90er Jahre brachte eine dynamische Entwicklung der Branche. Die meisten Betriebe entstanden in dem Warschauer Gouvernement, darunter auch in Warschau. Die in Warschau befindlichen Betriebe waren allerdings technologisch rückständig und zeichneten sich durch eine übermäßige Arbeitszahl sowie eine geringe installierte PS aus. Die modernen Betriebe dagegen befanden sich außerhalb Warschaws, aber immer noch in dem Warschauer Gouvernement. Eine ähnliche Lage trat auch in dem Petrikauer Gouvernement hervor. Die Fabriken in Lodz waren ebenfalls klein, technologisch rückständig und auf die Bedürfnisse der Textilindustrie ausgerichtet. Die Mehrheit der Produktion machten somit Rollen für Webereien und Spinnereien aus. Die modernen Papierfabriken dagegen befanden sich auf dem Gebiet des Lodzter Industriegebietes, sowie des sich dynamisch entwickelnden Sosnowitzer-Tschenstochauer Industriegebietes. Gerade in dem Warschauer und Petrikauer Gouvernement erreichte die Papierverarbeitungsindustrie bis 1913 die höchste Konzentration.

Nach 1901 erfuhr die Dynamik der Branche gewisse Änderungen. Sie war ebenfalls intensiv, wies aber größere, durch die Krisen und die Revolution 1905–1907 bedingte Schwankungen. Schließlich erreichte der Wert der Branchenproduktion in den Jahren 1903/4 ein Niveau von 12.372.700 Rubel. 1906 kam er auf ein ähnliches Niveau von 12.856.400 Rubel zurück. Erst der Wirtschaftsboom am Anfang der zweiten Dekade des 20. Jahrhunderts führte 1913 zu einem Anstieg des Produktionswertes in der Papierverarbeitungsindustrie auf 19.390.300 Rubel.

*Übersetzt von
Janusz Mrówka*